

Василь МАРОЧКО
(м. Київ)

ТЕРИТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

Термін "голодомор", котрий став надбанням сучасної історіографії та політичної практики, означає масову смертність від штучного голоду в українському селі 1932-1933 рр., спричиненого карально-репресивними заходами радянської держави, застосованими проти мирного населення - колгоспників, радгоспників, самодіяльних господарств. Голодомор є наслідком терористичної діяльності партійно-радянської системи влади, яка свідомо витворила умови існування несумісні з життям, тому соціально-економічна політика тих лихопомних літ мала виразні ознаки терору голодом. Примусові хлібозаготівлі, "червоні валки", "червоні толоки", "чорні дошки", натуральні штрафи, "хлібозаготівельні глибинні пункти", "конвеєрний метод", позбавлення житла, присадибної землі, унеможливлення пересування та інші форми терору (розкуркулення, депортації, ув'язнення, розстріли) розкривають далеко неповний перелік депресивних дій з свідомою мотивацією масового вбивства великих груп людей.

Історики з'ясували основні причини масового голоду в Україні, на Кубані, у Поволжі, в Казахстані, про що свідчать монографічні дослідження і збірники документів. Ніхто не заперече згубних наслідків суцільної колективізації, хлібозаготівельних кампаній, соціальної ізоляції селян, репресивної політики. Суперечливими і тенденційними залишаються тлумачення національного аспекту голодомору, тобто території поширення, глибини ураження того чи іншого народу, етносу, нації.

Територія голодомору в УСРР означає виявлення фактів масового голодування в окремих селах, сільських радах, районах та в областях, опухання, смертності та епідемій тифу, малярії, а також асоціальних явищ - трупоїдства, людоїдства. Їх наявність свідчила про довготривалість голодування, про фізичне виснаження та морально-психологічні мутації людського ества. Встановлення адміністративно-територіальних ознак, тобто конкретних населених пунктів, відтак і постраждалих від голодомору людей за національністю чи етнічністю, враховуючи наявне населення, яке знаходилося тоді в селі, на території сільської ради, району, області. Дискусії стосовно етнічного та національного складу сільського населення, яке найбільш чи найменш постраждало в роки голодомору, без конкретного соціально-демографічного аналізу етнічної та "моральної статистики", приречені на абстрактну плутанину. Поняття "етноцид", "класоцид", "соціоцид", якими оперують деякі українські та переважно зарубіжні історики для оцінки голодомору, залишаються модерними дефініціями сучасної політології. Вони не розкривають реальної ситуації в українському селі 1932-1933 рр.

Етнічний та національний склад населення в УСРР напередодні масової колективізації сільського господарства найбільш вичерпно репрезентує всесоюзний перепис "людності", проведений у грудні 1926 р. Спираючись на його матеріали, відділ демографії ЦСУ УСРР розробив та видав весною 1927 р. статистичний довідник про національний склад сільського населення¹, котрий залишається

єдиним базовим джерелом за визначення компактності проживання того чи іншого етносу, національного соціуму. Для упорядників довідника питання національності означало з'ясування, насамперед, етнографічного складу населення, вони свідомо виокремлювали національність і не ототожнювали її з "підданством, громадянством", позаяк для встановлення національності опитуваного організатори перепису використовували "принцип самовизначення", питання про рідну мову, а також "національність матері", як критерій.

Етнічна статистика, яка є функціональною складовою демографії, займаючись збором та обробкою даних про етнічний склад населення, бере до уваги етнічну самосвідомість (власне визначення етнічної приналежності), рідну мову, інколи і релігійну ідентичність. До етнічних ознак слід віднести також спільність території. Українські селяни наприкінці 20-х рр. становили основу етносу - українці, представляючи спільноту, яка історична склалася, вирізнялася мовою, обрядовістю, культурою, побутом, компактністю проживання і сталістю території - села, хутори. Як етнічна спільнота зі сталими організаційно-соціальними формами повсякденного життя, культури українці представляли самобутній народ, котрий вирізнявся місцем свого проживання та походження, крім інших функціональних ознак.

До початку сталінської модернізації соціально-економічних відносин в Україні, тобто глобальної соціалістичної реконструкції суспільства, український етнос зберігав традиційні форми господарювання та соціально-культурного побутування. Етнонім українці потрапив до офіційної назви радянської державності - Української соціалістичної радянської республіки. Згідно положення про єдине громадянство, прийняте у 1931 р., кожний громадянин союзної республіки був і громадянином СРСР. "Громадянин Союзу РСР, - наголошувалося в положенні про громадянство СРСР, - є громадянин тої союзної республіки, в межах якої він постійно живе. Проте, коли він через національність або походження вважає себе за зв'язаного з іншою союзною республікою, то він може обрати громадянство тої республіки" ². Закон про громадянство визнав територію та постійне проживання в якості основної ознаки.

Всесоюзний перепис населення враховував не громадянство, а передусім національність та етнічний склад адміністративно-територіальних одиниць. Протягом 1925-1930 рр. основною формою адміністративного поділу УСРР була округа, яка мала райони. Якщо у 1925 р., тобто після ліквідації губерній та формування округ, на території УСРР було 53 округи, 700 районів, 612 міст і селищ та 41664 населених пунктів у сільських регіонах ³, а на 1 січня 1930 р. існувало 42 округи, 579 районів, 10958 сільських рад та 54770 сіл і селищ ⁴. На території радянської України, яка мала тоді 451584 кв. км, відбувалось збільшення міського та сільського населення. Якщо 1 січня 1928 р. в містах мешкало 56 млн, то на 1 січня 1930 р. 6,3 млн осіб, на селі 24 млн у січні 1928 р. та 24,7 млн у січні 1930 р. ⁵. За два роки загальна кількість населення зросла на 1,3 млн осіб.

Етнічний склад сільського населення переконливо доводить той незаперечний факт, що саме селянство становило не лише соціальну основу української нації, але і титульний етнос, котрий репрезентував назву радянської державності. За переписом 1926 р. та визначенням національного складу 5045475 селянських

господарств було виявлено 23,5 млн осіб, які мешкали безпосередньо на селі, з них українці становили 20,6 млн (87,7%), росіяни 1,3 млн (5,5%), поляки 370 тис. (1,6%), німці 360 тис. (1,5%), євреї 353 тис. (1,5%), молдавани 251 тис. (1,1%), греки 96 тис. (0,4%), болгари 93 тис. (0,3%), білоруси 37,2 тис. (1,1%), чехи 14 тис. (0,06%)⁶. Українські селяни напередодні колективізації та їх масової депортації під час здійснення політики розкуркулювання домінували в 41 окрузі, що представляли адміністративно-територіальний поділ УСРР. Серед сільського населення 18 округ (Лубенської, Ніжинської, Чернігівської, Роменської, Черкаської, Прилуцької, Конотопської, Білоцерківської, Кременчуцької, Київської, Полтавської, Уманської, Дніпропетровської, Тульчинської, Сумської, Могилівської, Вінницької, Криворізької) вони становили 91-99%, 13 (Першомайська, Старобільська, Бердичівська, Кам'янецька, Артемівська, Зінов'євська, Шепетівська, Проскурівська, Запорізька, Куп'янська, Ізюмська, Херсонська, Харківська, Коростенська) 82-90%, 4-х (Глухівська, Сталінська, Волинська, Миколаївська) 70-79%, а в Одеській, Маріупольській, Мелітопольській 60-64%, Луганській, в Молдавській АСРР, яка входила тоді до складу УСРР, 51%⁷.

Українці переважали в районах, тобто серед другої адміністративно-територіальної ланки. Виявлення національного складу сільського населення показало, що українці менше 50% становили лише у 5 районах з 609 в УСРР⁸. Зокрема, у 55 районах вони становили 70-80%, серед 100 районів 81-90%, від 91 до 95% в 90 районах, від 95% і більше в 293 районах. Така етнічна щільність свідчила про компактність проживання українців на всій території УСРР, про функціонування їхнього самобутнього регіону та землеробського укладу життя.

Російська етнічна меншина в УСРР мала від 21 до 37% людності Луганської, Мелітопольської та Глухівської округ, від 10 до 18% серед сільського населення Старобільської, Маріупольської, Сталінської, Ізюмської, Куп'янської, Харківської, а в решті округ менше 9%, з них в 17 округах від 4 до 0,5%. Так, до 1% населення росіяни мали у 357 районах УСРР, від 1,1 до 3% у 75, від 3,1 до 5 у 38, від 5,1 до 10% у 39, від 20 до 30% у 29, від 40 до 50% у 9, від 50 до 60% у 3, від 60% до 90% у 7 районах УСРР. Необхідно зазначити, що українські селяни переважали серед сільського населення промислового Донбасу: в Артемівській окрузі мешкало 447 тис. осіб, з них українців 389 тис., росіян - 34 тис.; в Луганській окрузі 376,7 тис., з них українці 225,2 тис., росіяни - 139 тис.; в Сталінській 354,6 тис., з них українці - 261, 1 тис., росіяни - 43,2 тис.; в Старобільській окрузі 462 тис., з них українців - 412,2, росіян - 46,4 тис.⁹

Округи, як форма адміністративно-територіального поділу, проіснували до 2 вересня 1930 р., тобто до постанови ВУЦВКу та РНК УСРР "Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління". На території УСРР діяли 503 адміністративні одиниці - 484 райони та 18 міст, які безпосередньо підпорядковувалися центру. Чергова адміністративна реформа відбувалася протягом 1932-1933 рр. 9 лютого 1932 р. за постановою ВУЦВКу "Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР" було створено п'ять областей: Харківську - 82, Київську - 100, Вінницьку - 71, Дніпропетровську - 54 та Одеську - 50 адмінтеродиниць¹⁰. Безпосередньо центрові підпорядковувалися 17 районів Донбасу, з них 4 міськради - Луганська, Макіївська, Маріупольська, Сталінська, а

також 13 районів - Артемівський, Ворошилівський (Алчевськ), Гришинський, Горлівський, Кадіївський, Костянтинівський, Краматорський, Краснолуцький, Лисичанський, Ровеньківський, Риківський, Сорокинський, Чистяківський. До міськрад було приєднано частину попередніх районів з відповідними сільськими радами.

Організаційним та правовим забезпеченням створення областей займався ВУЦВК, а конкретно Центральне адміністративно-територіальне управління, яке підготувало та опублікувало довідники статистично-економічних показників розвитку районів 5-ти областей, серед яких виокремлено міське та сільське населення. Збірники з'явилися у 1933 р., а дані про кількість людності припадають на 1 січня 1932 р., тобто на початок голодомору в українських селах.

На лютий - березень 1932 р. на території 438 тис. кв. км, судячи з архівного фонду ВУЦВКу, в УСРР мешкало 32,5 млн осіб, з них понад 7 млн міських жителів та 25,5 млн селян¹¹. Голод розпочався восени 1931 р., а протягом першої половини 1932 р. набув виразних ознак голодомору, охоплюючи все більшу кількість районів. "Випадки недоїдання та голодовки виявилися уже в грудні - січні як серед одноосібників (особливо тієї частини, господарства яких розпродали повністю, навіть і дрібні речі, за невиконання завдань по хлібозаготівлі), - писав В.Я. Чубар до В.М. Молотова та Й.В. Сталіна 10 червня 1932 р., - так і серед колгоспників, особливо багатодітних"¹². Лист голови РНК УСРР є унікальним джерелом для з'ясування проблеми формування території голодомору, його поширення та глибини ураження сільського населення. "З березня - квітня недоїдаючих, голодуючих, пухлих та помираючих від голоду, - наголошував він, - у кожному селі набиралося уже десятки і сотні; з'явилися кинуті батьками діти та сироти"¹³. Наявність пухлих та масової смертності, на що звертав увагу В. Чубар, засвідчує факт голодомору, територія якого дуже швидко збільшувалася. "Кількість районів - наголошував В. Чубар, - яка перебуває у важкому становищі, росте (очевидно, частина цього зростання відбувається за рахунок виявлення раніш не виявлених, а частина за рахунок вичерпання внутрірайонних ресурсів наприкінці господарського року". Він протягом 15 днів особисто перебував у "найбільш важких районах і селах Київської і Вінницької областей", відвідавши села 13-ти районів Київської та 4-х районів Вінницької областей, тобто пересвідчився на власні очі. Якщо на початку травня в Україні було виявлено 61 район масового голодування сільського населення, то у червні "можна нарахувати мінімум 100 районів"¹⁴. В листі В. Чубаря підкреслювалася критична ситуація в голодуючих регіонах Молдавської АСРР, що мала 11 районів, серед яких переважали, крім Слобоузійського, Дубосарського, Григоріопольського, Тираспільського, українці становили 52% населення Ананьївського, 95% Балтського, 52% Бірзульського, 47% Кам'янського, 71% Крутянського, 53% Рибницького, 65% Червоно-Окнянського. На території МАСРР проживало 493 тис. осіб, з них українців 248 тис., молдаван - 169 тис.¹⁵ Відтак застереження, висловлене Петровським і адресоване Сталіну: "До чого хлібозаготівлі довели Молдавію - Вам відомо", стосувалося більшою мірою етнічних українців цієї автономії.

Голодомор, судячи з листа В. Чубаря від 10 червня 1932 р., охопив третину сільських районів УСРР з населенням 8,5 млн осіб. Про масовий мор свідчать десятки і сотні "опухлих і померлих від голоду у кожному селі", а про штучність

"система вилучення в одноосібників хліба повністю, навіть і насінневих фондів і майна, повне вилучення усього наявного в колгоспах", "додаткове друге, а нерідко і третє" завдання, "хліб, виданий колгоспникам авансом на трудовні, забирався бригадами до хлібозаготівель". Голова ВУЦВКу Г.І. Петровський, інформуючи Сталіна про голод в Україні, передав слова селян: "Навіщо створили штучний голод, адже у нас був урожай; навіщо насіння забрали - цього не було навіть за старого режиму; чому українцям треба за скрутних умов їхати за хлібом до нехлібних районів"¹⁶. Він вжив цей вираз без лапок, тобто передав настрої селян. В листі є також доказ масового голодування: "інколи дві третини чоловіків залишають село і їдуть за хлібом". Пропозиція Г. Петровського стосовно "організованої поїздки за хлібом через кооперацію та колгоспи" була відхилена, а натомість з'явилася заборона продажу залізничних квитків для селян.

Столична Харківська область у березні 1932 р., коли голод охопив цілі села і райони, мала 98503 кв. км, де мешкало 7,7 млн осіб, з них 1,5 міського та 6,2 млн сільського населення¹⁷. Перша інформація про кількість районів області, уражених голодом, з'являється 21 червня 1932 р. в матеріалах політбюро ЦК КП(б)У про допомогу колгоспам бурякосіючих районів. Було названо 7 районів, що перебували "в найбільш тяжкому стані", тобто зазначено не лише територію, а також і факт голодомору, позаяк є присутня кваліфікація аномального соціального явища. Від голоду у названих семи районах Харківської області (Семенівському, Кобеляцькому, Чутівському, Глобинському, Нехворощанському, Оржицькому, Оболонському), які географічно знаходилися на Полтавщині, проживало 492 тис. людей¹⁸. Секретар Харківського обкому КП(б)У Р. Терехов доповідав ЦК КП(б)У в червні 1932 р. про масовий голод в районах області. Лише у Семенівському районі переважна більшість колгоспів та сільрад не мала хліба для громадського харчування, а в селах Буринка, Саранчавка, Гриньки, Крива Руда, Устинівка, Вереміївка, Тройняки, очеретовата, В. Поділ, Чернишенське, Михайлівка, Хрущова-те, Шепевське, Куликовське, Коржинське "на ґрунті голодування колгоспників є випадки опухання". За переписом 1926 р. в Семенівському районі було 52,3 тис. населення¹⁹, а на березень 1932 р. - 46 тис.²⁰ Росіян в районі налічувалося 528 осіб, тобто села були винятково українськими. В селах Кобеляцького району (Сухо-Маячка, Бродщина, Красне, Василівка, Чорбовка, Сухинівка) було зафіксовано масову смертність та споживання м'яса дохлої худоби, цвіту акації, бур'яну. Це були винятково українські селян, які виявилися приреченими на голодну смерть. Так, Сухо-Маяцька сільська рада мала 3265 населення, з них українці становили 3245, 14 росіян та 6 болгар, Сухинівська мала 252 господарства з 1200 особами, Бродщанська - 374 господарства, 1701 населення, 1692 українці і 19 росіян, Василівська - 572 двори, 2648 душ населення, з них українців - 2641, Краснянська - 523 двори, 2403 особи винятково українців, Чорбівська - 673 господарства з населенням 3508 осіб, з них українці - 3497, росіяни - 11 селян²¹. В с. Дуброва Чутівського району лежали пухлими від голоду 36 сімей. Аналогічне становище спостерігалося в інших селах району - Рубльовка, Постельки, Войнівка, Іскрівка, Лисковці, Пилевці, Дельці, Володарка, населення яких масово залишало домівки у пошуку порятунку від голодної смерті. В селах району мешкали винятково українці, а представники інших етносів становили одиниці. Наприклад, в с. Войнівка

було 575 дворів з населенням 2808, у тому числі 2786 українців, 12 росіян і 4 німці²². Українськими за етнічним складом були села Іскрівка та Кочубеївка: перше мало 958 господарств з населенням 3882, з них українців - 3740, росіян - 90, євреїв - 14, поляків - 19, німців - 4; друге 826 дворів з населенням 2965, а українських селян - 2829, решта - нацменшини.

Голодомор проник в села району, у яких налічувалося десятки тисяч хліборобів. Населення районів у 1932 р., якщо порівняти з даними перепису 1926 р., збільшилося, але шляхом розширення їх територіальних кордонів та об'єднання із сусідніми регіонами. Так, у Глобинському районі станом на березень 1932 р. мешкало 101,7 тис. осіб, позаяк до його складу входили села колишніх Глинського та Горбівського районів. В с. Федорівка, яке мало 197 дворів, налічувалося 982 особи, з них 976 українців, а під час посівної 1932 р. померло - 80, протягом травня - 36, а за квітень - більшість "сімей цього села лежить пухлими"²³. В с. Горби цього району було 864 двори з населенням 4092 особи, з них українців виявилось 4028, а від голодовки померло за весну - 11, в с. Бориси, як зазначалося в доповідній записці Харківського обкому КП(б)У, "пухлих від недоїдання - 91 особа (всі бідняки)"²⁴. Селяни помирили на вулиці, а трупи лежали декілька днів. В Оржицькому районі, судячи з інформації секретаря Харківського обкому Р. Терехова, переважна більшість колгоспів не мала хліба, тому на початку весняної сівби колгоспники харчувалися сурогатами, а в селах лежали десятки пухлих селян: Круподерка - 40, Луком'я - 30, Яблунівка - 30, Оржиця - 27, Перевенці - 6²⁵. Відсутність громадського харчування колгоспників спричинила їх масовий невихід на роботу.

Із 82 районів Харківської області, крім дуже "важких", про які було згадано, "аналогічні випадки більшого чи меншого рівня голоду встановлено в таких районах": Сахновщинському, Краснокутському, Золочівському, Дворечанському, Куп'янському, Сватівському, Оболонському, Карлівському, Краснопільському, Н. Санжарському, Печенізькому, Ст. Салтівському, Лубенському, Миропільському, Старобільському, Н. Георгіївському, Сумському, Чорнуському, Лохвицькому, Близнюківському, Пирятинському, Чугуївському, Решетилівському, Гадяцькому, Недригайлівському, Балакліївському, Троїцькому, Петровському, Зіньківському, Білолуцькому, Липоводолинському, Н. Псковському, Роменському²⁶. Отже, голод охопив 39 районів Харківської області, які було визнано "важкими", але і в інших її частинах селяни нестерпно голодували. У перелічених районах мешкало 3,2 млн осіб, які стали жертвами голодомору, тому що помирили внаслідок тривалого недоїдання, від хвороб та ґрунті фізичного виснаження, вживання м'яса дохлої худоби, гризунів, котів, собак. Батьки втрачали дітей, а жінки здатність народжувати, бо хворіли на дистрофію.

Протягом 1932 р. кількість районів Харківської області зменшилася, тому що перейшли до створених Донецької та Чернігівської областей. 2 липня 1932 р. виникла Донецька область, до якої приєднали 13 районів Харківської області²⁷, а 15 жовтня 1932 р. - Чернігівська, у підпорядкування якої передали 7 районів столичної Харківщини²⁸. Восени 1932 р., тобто в апогей застосування "чорних дощок", репресивних методів і форм хлібозаготівель, Харківська область мала 64 райони, простираючись на територію сучасної Полтавської, Сумської та десятки

районів Київської області. Її територія зменшилася майже на 25 тис. кв. км, яка мала 1864 сільські ради, понад 5 млн сільського та 1,4 млн міського населення²⁹. Адміністративно-територіальні зміни зафіксовано у довіднику Харківської області, опублікованому у 1933 р., хоча населення районів реформованої області залишилося сталим, тобто станом на січень 1932 р.

Харківщина 1933 р. перетворилася в область масового голодомору. Якщо 1 березня голод охопив 21, 1 травня - 42, то 1 червня 1933 р. - 59 районів, з них "особливо уражених" - 23, середнього ураження - 17, "слабше" - 19 районів³⁰. Серед особливо уражених голодом опинилися Хорольський, Чутівський, Новогеоргіївський, Полтавський, Кременчуцький, Решетилівський, Красноградський, Кобеляцький, Глобинський, Миропільський, Чугуївський і Новосанджарський, у яких, за повідомленням начальника Харківського обласного відділу ДПУ З.Б. Кацнельсона, "захворювання і смертність на ґрунті виснаження набули загрозливих розмірів"³¹. До районів, населення яких перебувало у "важкому" стані, у червні 1932 р., додалися Хорольський, Полтавський, Кременчуцький райони. На території цих 12 районів перебувало 1,2 млн осіб, серед яких виявилось багато "хворих і пухлих" на ґрунті недоїдання, допомога яким у низці випадків не надавалася із-за відсутності будь-яких ресурсів продовольства"³². Селяни харчувалися м'ясом дохлої худоби, котів, собак, помирали від отруєння та різних хвороб - дизентерії, тифу, малярії. "Трапляються випадки, - підкреслював Кацнельсон 5 червня 1933 р., - коли залишені серед живих батьки поїдали трупи померлих від виснаження дітей. Також траплялися факти, коли на ґрунті недоїдання члени родин вбивали менш слабких, головним чином дітей, вживаючи їхнє м'ясо"³³. Органи ДПУ зафіксували на території Харківщини за березень - травень 420 випадків людоїдства.

Голод охопив 59 районів, які вирізнялися його руйнівними наслідками та поширенням, але разом в області голодувало близько 5 млн осіб. Так, в Балаклійському районі з 48 сільських рад "найбільш ураженими" виявилось 26 з 39 колгоспів³⁴, а в районі мешкало 141 тис. сільського населення³⁵. Село Чепишки, яке мало 500 дворів, "перетворилося на пустир", а "ранком диму з труб не видно", бо за березень - травень померло понад 300 осіб, сто лежало пухлими. В селах переважали українці, які масово помирали від голоду. В с. Вовчий Яр було 800 дворів, а щоденно помирало 8-12 колгоспників, відтак протягом півтора місяця померло 2,5 тис. селян³⁶. Із 25 сільських рад Новосанджарського району голодом було уражено 18, а 45% колгоспників та одноосібників "зовсім не мають ніяких продуктів харчування", відтак у кожному селі налічувалося 60 сімей, де перебувало не менше 200 пухлих від голоду осіб. Якщо зважити на те, що дві третини сільських рад району опинилося в зоні голодомору, то від нього потерпало 94 тис. осіб, хоча і серед третини, яка не була обстежена органами ДПУ, селяни нестерпно голодували. В Красноградському районі було 40 рад з населенням 123 тис. осіб, з них 15 тис. міського, а голод та масову смертність було виявлено у 32 сільрадах та 103 колгоспах³⁷. В Ізюмському районі у 14 сільрадах з 36 голодувало 15 тис. селян, а померло 2,5 тис.³⁸ Кількість голодуючих районів Харківщини збільшувалася: якщо 5 червня органи ДПУ виявили 59 районів, то станом на 10 червня їх було 61, відтак територія голодомору становила в області 74,1 тис. кв.

км з населенням близько 5 млн осіб.

Територія Київської області на час її утворення 9 лютого 1932 р. була однією з найбільших, враховуючи кількість районів та населення. Її площа становила 104,2 тис. кв. км з 8,2 млн населення, з якого міського 1,3 та сільського 6,9 млн осіб³⁹. 15 жовтня 1932 р. 29 районів Київської області стали основою для формування адміністративно-територіального устрою Чернігівської області, відтак залишилось на Київщині 69 районів, але до неї одночасно з вилученням приєднали сім районів Вінницької області (Бабанський, Монастирищенський, Оратівський, Плисківський, Погребищенський, Уманський, Христинівський)⁴⁰. Після чергової реорганізації Київська область мала 72,7 тис. кв. км, 2571 сільську раду, 6,3 млн населення, з них 5,2 сільського⁴¹, тобто на 200 тис. більше від столичної Харківщини.

Формування голодоморівської території на Київщині розпочалося з січня 1932 р., заявило про себе під час весняної сівби, а на початку червня набуло ознак соціального лиха. Саме тоді голод охопив 13 районів області, де мешкало 1,1 млн осіб, у яких особисто побував В. Чубар. Вони були віднесені до категорії "найбільш тяжких", відтак існували райони іншої категорії ураження - "середньої" та "слабкої". Протягом літа, незважаючи на новий урожай, голодування сільського населення набувало масового характеру. 11 липня 1932 р. голова Жашківського райвиконкому доповідав ВУЦВКу про те, що в районі "були випадки масового голодування"⁴², а в с. Тарасівка Звенигородського району було виявлено випадки людодіства, датованих початком липня. В с. Нове Місто Монастирищенського району батьки "порізали та з'їли своїх дітей - хлопця 9 років і хлопця 2 років"⁴³, що свідчило про апогей голодомору, про мутацію психіки голодних селян. Людодіство було зафіксовано в селах Станіславчик та Матусів Шполянського району наприкінці червня 1932 р.⁴⁴

Доказом поширення "продовольчих труднощів", тобто голодомору в колгоспах Київщини, став масових вихід з них селян. Лише протягом червня 1932 р. їх залишили 14 тис. колгоспників у 475 колгоспах 111 районів, з них 3,3 тис. селян 75 колгоспів 21 району Київської області⁴⁵. 22 вересня кількість заяв про вихід з колгоспів 27 районів досягла 7 тис.⁴⁶ Колгоспники розбирали худобу, майно, а основною причиною виходу з колгоспів явився голод, спричинений не лише хлібозаготівлями. Партійно-урядові органи заборонили видачу хліба для громадського харчування, торгівлю, виїзд за продуктами до інших районів та областей, не видавали хліба на зароблені трудові. Ситуацію ускладнювали карально-репресивні методи хлібозаготівель, переслідування селян за "крадіжку" так званих п'яти колосків, застосування "чорних дощок", "червоних токів", тобто форми масового позбавлення хліба великих груп сільського населення - сіл, сільрад, колгоспів, районів.

Голодомор на Київщині у 1933 р. вирізнявся територією поширення, інтенсивністю смертності та формами асоціальної поведінки людей, виснажених фізично і психічно. Якщо минулого року січень - червень був початком масового голоду, то перша половина 1933 р. виявилася його апогеєм, позаяк від голодної смерті помирали селяни у кожному селі області. Станом на 15 лютого 1933 р. "за перевіреними даними" Київського облвиконкому голодувало населення 21 району

області, а в багатьох селах Володарського, Білоцерківського, Богуславського, Тетіївського, Уманського, Смілянського траплялися випадки людоїдства, що спонукало президію облвиконкому видати розпорядження про боротьбу з ними. Масова смертність, яка спостерігалася протягом грудня 1932 р., стала явищем повсякденним, втрачаючи почуття страху і святості, тому що селяни почали звикатися з нею. Так, в с. Петрашівка Володарського району за останні дні грудня - січень від "виснаження померло до 35 осіб", а хворих і пухлих знаходилося до 40 осіб⁴⁷. Напередодні колективізації с. Петрашівка мало 248 господарств українських селян з населенням 1157 осіб⁴⁸. Трупні померлих селян у Петрашівці та сусідній Павлівці, яка налічувала 536 дворів та 2191 душ, з них 2164 українців⁴⁹, лежали по 4-5 днів в хатах. 28 лютого 1933 р. інформаційно-посівна група ЦК КП(б)У доповідала, що серед низки областей, найбільш "гострі форми набуває голодування в районах Київської області, яке супроводжується опуханням, смертними випадками і навіть фактами людоїдства"⁵⁰. Помирали колгоспники, які мали трудовні, тобто зароблений хліб, але у багатьох колгоспах не розраховувалися з колгоспниками, а видача на трудові становила 300-400 г. Керівництво деяких районів, сільських рад, колгоспів намагалося використати хліб для організації так званого громадського харчування працюючих колгоспників, але були випадки, коли Таращанський, Ставищенський райпарткоми "пройшли повз факти голоду". В одних районах були спроби збереження продовольчого та посівного матеріалу, відтак темпи хлібозаготівель падали, а в інших сільради та колгоспи виконували триразові завдання до двору, що зумовлювало поширення зони ураження селян штучним голодомором.

Статистичні відомості про територію голодомору на Київщині, які розробляли оперативні підрозділи ДПУ та райвиконкомів у 1933 р., висвітлюють і засвідчують історичний факт злочину. Демографічна наука має поняття "моральна статистика", тобто статистику смертності від асоціальних факторів. Те, що відбувалося в українському селі протягом голодомору, можна віднести до явищ "моральної статистики", тобто статистики злочину, вчиненого державою проти власного народу. 1 березня 1933 р. Київський обласний відділ ДПУ УСРР виявив кількість наявних районів та населених пунктів, голодуючих сімей, дорослих і дітей, хворих пухлих, померлих, випадків людоїдства і трупоїдства. Голод охопив 42 із 76 районів області та 829 населених пунктів, у яких потерпали 94 тис. дорослих, 112 тис. дітей, а хворих та пухлих виявилось 63 тис., померлих 13 тис.⁵¹ Підкреслювалося, що передані дані стосувалися лише 42 районів, а відомості райвиконкомів не збігалися з оперативними даними ДПУ.

На березень 1933 р., враховуючи лише дані облвідділу ДПУ, тобто наявні адміністративні, територія голодомору на Київщині охоплювала наступні райони: Обухівський (80,7 тис. осіб), Баришівський (72,5), Фастівський (81,6), Черкаський (147,5), Чигиринський (92, 7), Золотоніський (91,6), Канівський (87,2), Корсунський (94,3), Городищенський (30,5), Гельмязівський (55,1), Чорнобаївський (97,7), Златопільський (91,6), Звенигородський (87,2), Шполянський (99,3), Кам'янський (112,4), Житомирський (112,0), Коростенський (84,3), Баришівський (31,5), Хабненський (40,1), Бориспільський (72,5), Білоцерківський (144), Володарський (51,7), Попельнянський (96,8), Рокитнянський (102,5), Ружинський

(103,8), Сквирський 105,7), Ставищенський (65,9), Таращанський (81,6), Тетіївський (57,2), Черняхівський (59,6), Кагарлицький (58,1), Уманський (144), Христинівський (57,2), Монастирищенський (72,4), Оратівський (50,8), Жашківський (50,4), Плисківський (56,3), Бабанський (95,9), Буцький (117,9), Лисянський (66,5), Тальнівський (108,6), Богуславський (140,6)⁵². Отже, враховуючи наявне населення, яке мешкало тоді у 42 районах Київської області, маємо 3,7 млн голодуючих селян. До категорії 42 районів не потрапили такі, де також голодувало сільське населення. Так, на початку березня 1933 р. від голоду потерпали села Мархлевського польського національного району на Житомирщині: Шиєцька Буда, Василівка, Дранецькі-Хатки, Яблунівка, Ульяновка, Мар'янівка. У них голодували і помирали десятки сімей⁵³. В районі мешкало тоді 49,4 тис. осіб⁵⁴.

Масовий голод супроводжувався випадками людоїдства та самогубств. На початку березня 1933 р. голодомор проник в села Богуславського району: Ісайки, Медвин, Ольховиці, Синиці, Чайки, Бородяни, Красногородка, Гута, Яхни, Михайлівка. В с. Масловка селянка, виснажена тривалим голодом "повісила своїх 3 дітей і сама повісилася". Із 39 сіл Уманського району факти масового голоду було виявлено в 29, а в с. Маньківка Буцького району "пухлих і виснажених на ґрунті недоїдання - 400 осіб", шаленів тиф. 12 березня 1933 р. Київський облвідділ ДПУ, доповідаючи про сотні пухлих і виснажених селян по селах Київської області, зазначав, що наведені цифри значно "зменшені", позаяк райапарати ДПУ обліку кількості голодаючих та пухлих не ведуть, а про дійсну кількість померлих від голоду почасти невідомо і сільрад;⁵⁵ Наркомзем УСРР, спираючись на дані облвідділу ДПУ, повідомляв 14 березня 1933 р. ЦК КП(б)У про голод в 34 районах Київської області, про сотні і десятки тисяч померлих, тобто про соціально-демографічну катастрофу, яка охопила села області.

Кількість тяжко голодуючих районів, крім 42, виявлених на 1 березня 1933 р., неухильно зростала. Спочатку долучилося три райони (Мархлевський, Васильківський, Коростишівський) з населенням 194 тис. осіб. 3 червня 1933 р. Наркомат охорони здоров'я УСРР надіслав до ЦК КП(б)У доповідну записку, у якій до категорії "важких" відніс 66 районів з 76 у Київській області. За березень - травень кількість районів голодомору збільшилася на 50%. Райони, враховуючи рівень ураження голодом, розподілялися на три групи: до першої групи, яка вирізнялася масовою смертністю, опуханням, людоїдством тощо, належало 34, до другої - 17, третьої - 15 районів⁵⁶. В документах мало згадуються північні райони Київщини - Хабненський, Овруцький, Чорнобильський, Словечанський, німецький Пулинський, Малинський, Лугинський, Олевський, Іванківський, де факти голоду мали місце, але значно менше від центральних та південних. Вони були малочисельними, у яких мешкало разом близько 450-500 тис., а основну територію голодомору становили 66 районів з населенням близько 6 млн селян⁵⁷. Якщо 25 березня голод охопив 1214 сіл, то 5 квітня - 1378, а 15 квітня - 1577 сіл⁵⁸, а в області було 2571 сільських рад⁵⁹. Загальна кількість населення, яке голодувало, 25 березня становило 399 тис., а 15 квітня - 494 тис., з них дітей 179 тис. та 262 тис. Вражаюча "моральна статистика", тобто статистика злочину держави. Якщо 25 березня було 89 тис. пухлих, то 5 квітня 102 тис. Найбільш постраждалими виявилися Богуславський (30,9 тис. голодуючих), Білоцерківський (30,5), Попельнянський (20),

Ставищенський (17,1), Оратівський (16,3), Буцький (14,9), Обухівський (14,1), Ржищевський (13,9), Уманський (13,2), Бабанський (19,1), а решта районів від 10 до 12 тис. осіб. Наркомат охорони здоров'я висловив сумнів стосовно вичерпності наведених даних. "Безсумнівним необхідно вважати значно меншими цифри померлих, - наголошував заступник наркома охорони здоров'я Хармандар'ян, - позаяк перевірка на місцях і прискіпливе вивчення місцевого матеріалу свідчить про значно більші цифри"⁶⁰. Смертність за січень - лютий по деяких районах перевищувала у 2-5 разів наведені дані, відтак вона становила пересічно третину серед дорослих і майже стовідсоткову смертність дітей до 1 року. Майже 100 тис. осіб залишились без примітивної госпіталізації для виведення із стану довготривалого голодування і дистрофії, а попереду були надзвичайно складні місяці травень-червень.

Сільські райони Київщини належали до етнічної території українців, тобто їх компактного розселення по селах та хуторах. Якщо взяти Богуславський район, у якому мешкало 140,6 тис. осіб, то за національним складом він був винятково територією українських селян. Це стосується решти, крім національних адмінрайонів. Жодної сільської ради, де б переважали інші етноси, чисельністю від декількох осіб до сотні максимум. Етнічною строкатістю вирізнявся Володарський район, де третина сільських рад була представлена поляками та німцями. У деяких районах траплялися єврейські сільські ради. У Мархлевському польському районі переважало сільське польське населення, хоча у деяких сільських радах існував національний паритет, тобто поділ населення між українцями, поляками і німцями. Пулинський район, котрий мав 50 сільських рад, німецька етноменшина переважала у 19 сільрадах (50-90%). Вони зосереджувалися переважно на Житомирщині, де колективізація відбувалася значно повільніше, а райони не належали до зернових, засіваючи лани технічними культурами - цукровий буряк, льон, коноплі, хміль, отримуючи цільову "проддопомогу". Центральна і південна Київщина, яка становила основну етнічну територію українців, виявилася епіцентром голодомору. Ця територія суттєво вирізнялася від поліських районів, позаяк мала у декілька разів більше дворів на сільраду та по конкретних селах, відтак і вірогідність смертності. Наприклад, населення Шевченківської округи, яка мала 23 райони напередодні колективізації, зосереджувалося у 1348 пунктах, з них у 451 селі та на 498 хуторах⁶¹. За переписом 1926 р. на Черкащині мешкало 1 млн 13 тис. осіб, з них українців 999 тис., тобто 98,7%⁶². Природний рух населення у 1924 р. становив на Черкащині у 1924 р. 25658 осіб сільської людності, у 1925 р. - 26221 особу⁶³, тобто на рівні чисельності голодуючих одного району. Наприклад, в Кам'янському районі станом на 14 червня 1933 р., судячи з відповідної записки політсектору МТС Київської області, зафіксовано було "масові випадки голодання і вимирання цілих сіл", а за 1,5 місяця "смертні випадки набирають масового характеру"⁶⁴. У 27 селах району померло 3336 осіб, а в с. Осота, де діяв колгосп "Шлях колгоспника", за травень місяць померло 120 селян, тобто 4 особи щодня. Зазначу, що у 1925 р. природний приріст населення Кам'янського району становив 1884 особи⁶⁵, тому протягом 1933 р. природне відтворення українців у селах Кам'янського району припинилося.

Високою смертністю, спричиненою голодом, вирізнялися села Тетіївського

району. В малочисельному селі Ненадиха за 20 днів травня померло 113 осіб, тобто майже 6 щодня, а 80% дітей по селах району були пухлими. За квітень померло 1000, за п'ять днів травня - 459, за 10 днів червня - 2000 осіб, які відносились до категорії першопричин смерті від голоду, діяли й вторинні фактори - кишково-шлункові, отруєння, тиф, дистрофія. Смерть стала звичним явищем серед українців-хліборобів Київщини, приречених на голодну кончину. В селах району ім. Петровського (Городищенський) померло, за неповними даними, 6 тис. селян.

Начальники політвідділів МТС багатьох районів Київщини використовували формулювання "збільшилась смертність серед дітей", "гостре голодування і смертність на ґрунті виснаження не ліквідовані, а весь час збільшується", "смертність набрала значних розмірів". Масово вмирили сім'ї селян-одноосібників, а на колгоспних полях працювали пухлі і страшно виснажені селяни, які помирили прямо на полях, уцілілих відвозили додому непритомними. "Така висока смертність, - інформував політвідділ Виноградської МТС Лисянського району, - створює велику загрозу нестачі робочої сили для збирання врожаю та обробки бур'яків" ⁶⁶. Померлих від голоду не ховали одразу, тому їх трупи поїдали ті, які залишились. Дві категорії голодуючих викликали увагу "гробокопів": померлі та пухлі. Людоїдство набуло масового явища. "Характерно, що народ збайдужів, - писав начальник політвідділу МТС ім. Петровського Кам'янського району, - абсолютно ні на смертність, ні на людоїдство не реагує" ⁶⁷. Жахливе зізнання, яке передає повсякденне вмирання українських селян на штучно створеній більшовицьким режимом території голодомору.

Особливістю українського голодомору є одночасність ураження майже усієї території, а також її формування, починаючи з січня 1932 р. Від голоду потерпали північні і центральні райони УСРР, не кажучи про південні та східні. 21 травня 1932 р. 8 районів Вінницької області, які, за оцінкою ЦК КП(б)У, "перебувають у найбільш тяжкому становищі", потребували невідкладної допомоги: Бабанський, Уманський, Оратівський, Плисківський, Погребищенський, Монастирищенський, Христинівський, Немирівський. Там мешкало 547 тис. осіб ⁶⁸. Вінницька область мала 2251 сільських рад та 4,7 млн селян, а разом з міським населенням 5,2 млн осіб ⁶⁹. Спочатку утворення область мала 71 район, а після часткової реорганізації - 64, з них 9 станом на 21 червня 1932 р. перебували "у найбільш важкому становищі" ⁷⁰. Перша половина травня 1932 р. характеризувалася "збільшенням голодування у багатьох селах Тростянецького району з наступним опуханням та смертністю" ⁷¹. Так, в с. Тростяничка тоді померло від голоду 40 сімей, в с. Паланка - 52 сім'ї, у яких лежало пухлими 409 осіб, а в селах Стратіївка, Северинівка голодувало 950 та 1000 селян.

В Уманському районі в с. Фурманка протягом 1-5 травня померло 24 особи, а в селах Дмитрушки, Фурманка, Ладжинка, Ропотуха, як зазначалося в довідці організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У 16 травня, "смертність носить масовий характер" ⁷². Зокрема, в с. Дмитрушках "немає такого дня, коли б не вмирало 5-6 чоловік від голодної смерті". "Недоїдання охоплені всі села району, за винятком с. Яроватка, - зазначалося в довідці, - де стан більш-менш задовільний. В решті сіл району голодування та смертність набрали масового характеру. За відсутністю продуктів їдять дохлих коней, забитих собак, викопують

торішно гнилу картоплю, буряк, інші корінняки, домішують бур'яну, що появляється, і таким чином годуються. По полях ходять цілі групи людей, що збирають падаль, корінняки й вживають їх для їжі. Харчування дохлятиною, різними покидьками, гниллю носить масовий характер та призводить до захворювань й збільшення смертності (в с. Паханка виявлено випадки смертності від дизентерії, сибірської язви). І, нарешті в с. Степківка виявлено факт людодїства... Опухлих від голоду, яким загрожує смерть, в кожному селі численна кількість. У зв'язку з відсутністю продуктів харчування в більшості сіл збільшення захворювань від голоду, смертності" ⁷³. Уманський район, якщо брати до уваги етнічний склад сільського населення, був представлений українськими селами, а також решта районів, які були віднесені до категорії "тяжких". Так, в Немирівському районі сільські ради мали від 177 до 953 господарств, а 19 з 26 сільрад були винятково українськими, решта мала 297 осіб росіян, євреїв, поляків, тобто по 11 на сільраду. На території сільської ради мешкало від 618 до 3234 українців ⁷⁴.

Голодомор мав українське спрямування за фактом наявного моноетнічного складу сільського населення, а його довготривалість масово нищила селян. 15 жовтня 1932 р. Вінницький обком КП(б)У доповідав про голод в селах та районах області, зазначивши відсутність внутрішніх ресурсів для належного продовольчого забезпечення голодуючих. В Уманському районі "недоїданням і голодовкою" було охоплено від 35 до 50% населення сіл, а в березні 1932 р. по місту Умань померло 145 проти 60 осіб у березні 1931 р., протягом квітня на вулицях підібрали 48 трупів селян ⁷⁵. Села району завмерли, позаяк, крім померлих, від 50 до 70% їхніх мешканців розбрелось у пошуку хліба та порятунку. Протягом квітня 1932 р. в селах Підвисоцьке, Левковці, Косенівка, Кам'яне, Вишнопіль Бабанського району щодня помирало двоє осіб, тобто села виявилися територією голодомору. Напередодні масової колективізації в районі було 19 сільрад від 140 до 1090 дворів у кожній, а з 44,7 тис. осіб українці становили 44,5. Названі 12 районів вимагали невідкладної допомоги.

Формування суцільної території голодомору українськими селами, яке розпочалося зимою - весною 1932 р., набуло завершення та руїни протягом першої половини 1933 р. на Вінниччині. Якщо 17 лютого 1933 р. було виявлено 13 районів (Копайгородський, Липовецький, Любарський, Літинський, Чуднівський, Станіславчинський, Піщанський, Махнівський, Дзержинський, Могилівський, Джулинський, Вінницький), у яких мешкало 940 тис. осіб ⁷⁶, то 1 березня 27 районів, тобто "довиявили" ще 14 (Немирівський, Летичівський, Гайсинський, Ново-Ушинський, Брацлавський, Жмеринський, Іллінецький, Калинівський, Тростянецький, Дрижанський, Вороновицький, Полонський, Бердичівський, Старокостянтинівський) ⁷⁷ з населенням 1,1 млн осіб, відтак разом територія голодомору охопила 2,1 млн осіб. Вінницький обком КП(б)У інформував ЦК партії про "наявність голодних смертей і пухлих" в районах області, самогубств, людодїства. 15 квітня 1933 р. голодомор охопив 37 районів, з них населення 20-ти перебувало у "тяжкому становищі", особливо 300 сіл, у яких щодня помирало 10-12 осіб. На хуторах Немирівського району селяни лежали пухлими. "Ураження захопило значну кількість колгоспів, - писав 16 квітня секретар Вінницького обкому КП(б)У В.І. Чернявський, - але переважну більшість воно охопило одноосібників,

особливо центральних і південно-східних районів нашої області, де односібник по-господарськи значно слабше від односібника прикордонних районів" 78. В області голод охопив на 17 травня 1933 р. 38 районів, 431 сільраду, а 30 квітня - 33 райони і 385 сільрад, населення яких голодувало та помирало від виснаження і хвороб. Виявлені райони поділяли на 4 групи: до першої, яка вирізнялася "масовим недоїданням", належало 9 районів з населенням 763,9 тис. осіб; до другої - 10 районів з населенням 822 тис., у яких "продтруднощі охопили значну частину сіл"; до третьої віднесені 7 районів із "незначною кількістю сіл", уражених голодомором, де мешкало 411 тис. осіб; до четвертої - 7 районів з "незначною кількістю господарств в окремих селах", як потерпали від голоду, але з населенням 546,3 тис. осіб 79. Від голоду страждали селяни прикордонних районів Вінницької області: Муровано-Куриловецький (7 сіл), Проскурівський (21 сільрада з 57), Славутський (4 села), Новоушицький (11 сільрад), Кам'янецький (11 сіл). Тут мешкало 445,4 тис. осіб. Разом, враховуючи населення 38 зазначених районів, голод охопив близько 3 млн осіб. Він тривав протягом наступних місяців, розширюючи територію.

Південні області, які вирізнялися зерновим господарством і широкими ланами, за кількістю уражених голодом районів поступалися центральним регіонам, особливо у 1932 р. В Одеській області весною 1932 р. голодувало населення п'яти районів - 466 тис. осіб, а на Дніпропетровщині також 5 районів з населенням 423 тис. 80 Одеська область мала 51 район, 1155 сільських рад, на території яких проживало 3,5 млн осіб, з них в селах 2,6 млн 81. За повідомленням ЦК КП(б)У 1 квітня 1933 р. на Одещині було виявлено факти масового голодування в 9 районах 82, а там мешкало 830 тис. осіб 83. За книгами загсів та спогадами очевидців виявлено додатково 8 районів, відтак голод за "наявною статистикою" охопив 17 районів, хоча наркомат охорони здоров'я оперує даними про 20-27 районів Одеської області 84, тобто більше половини, відтак можна говорити про територію голодомору з населенням щонайменше 1,7 млн осіб.

Дніпропетровська область, яка мала площу 71,6 тис. кв. км, 1128 сільрад, 3,1 млн сільського на 0,9 млн міського населення, виявилася епіцентром голодомору, враховуючи її 49 районів. 15 березня 1933 р. С.В. Косіор в листі до Сталіна висунув її на перше місце за наявністю "тяжких районів" - 21-го із 49, тобто майже половини. 1 квітня 1933 р., за даними партійних органів, голод охопив населення Н. Василівського, Межівського, Високопільського, Сталіндорфського, Павлоградського, Махнівського, Лихівського, Апостолівського, Магдалинівського, Синельниківського, Бердянського, Мелітопільського, Токмакського, Якимівського, Коларівського, Михайлівського, Олександрійського, тобто 17 районів. Десятки померлих колгоспників та селян-односібників не були поховані протягом тижня, а пухлі від голоду були непридатними для роботи. Із 139 районів, охоплених голодом в УСРР на 12 березня 1933 р., 35 припадало на Дніпропетровську область. Павлоградський райком КП(б)У повідомляв 30 квітня 1933 р. про те, що смертність в районі порівняно з минулим роком збільшилася в 7 разів, особливо за рахунок дітей. 5 березня 1933 р. Дніпропетровський облвідділ ДПУ доповідав, що райапаратом ДПУ перевірено та виявлено факти масового голоду у 35 районах, у яких потерпали селяни 336 сільських рад, а також перевірено додатково ще

5 районів. "Хоча відсутність вичерпних матеріалів перевірки не дозволяє зараз говорити про справжню кількість голодуючих у цих 5 районах, - зазначалося в доповідній записці, - проте дані перевірки свідчать про те, що досить значні розміри голоду і по цих районах - безперечні" ⁸⁵. Отже, враховуючи зазначену інформацію, на Дніпропетровщині голодувало населення всіх 49 районів. Начальник облвідділу ДПУ Я.К. Краукліс не мав жодного сумніву, що "факти голоду і недоїдання є і в решті районів області" ⁸⁶. Область вирізнялася масовою смертністю по селах, особливо від захворювання тропічною малярією, "яка набула характеру масової епідемії з великою кількістю смертних випадків, внаслідок значного виснаження сільського населення від голодування" ⁸⁷. Сільське населення опинилося на території голодомору, яка знаходилася на кращих землях - відомих чорноземах. Від голоду страждали також селяни національних районів Дніпропетровської області - Коларівського (болг.), Люксембурзького (нім.), Високопільського (нім.), Новозлатопільського (євр.), Сталіндорфського (євр.).

Молдавська АСРР, яка дуже постраждала від голоду протягом 1932 р., не уникла голодомору 1933 р. Молдавський облвідділ ДПУ констатував 2 березня 1933 р. факт масової смерті від голоду колгоспників та одноосібників Кодимського, Дубосарського, Бірзульського, Григоріопільського, Красноокнянського, Балтського, Рибницького, Кам'янського районів ⁸⁸. Так, в с. Перерите Дубосарського району голодувало 93 сімей, а в Кодимському районі - 498 сімей. Районні книги загсів зафіксували високу смертність селян у цих районах МАСРР. 4 липня 1933 р. Тираспільський район було реформовано, а на його території утворено Компаніївський та Рівнянський райони Одеської області ⁸⁹. Із 17 його сільрад, які діяли в районі напередодні колективізації, у шести переважали молдавани, в одній - болгар, у восьми - українці, у двох - росіяни ⁹⁰. Для них голод не був "інтернаціональним" чи "совітським", а передусім зброєю масового вбивства за національною ознакою. У Рибницькому районі з 20 сільрад з переважаючим етнічним складом було 13 українських, а також в Бірзульському, Кам'янському, Балтському, Ананіївському та інших, крім Дубосарського.

Східна Донецька область виникла на адміністративній карті УСРР 2 липня 1932 р. у складі 23 районів. До її утворення 17 адміністративних одиниць Донбасу (12 міськрад та 5 районів) мали 2,9 млн населення, міського 1,8 млн та сільського 1,1 млн осіб ⁹¹. До неї приєднали 13 районів Харківської області, а це 914 тис. осіб ⁹², а також 5 районів Дніпропетровської близько 400 тис., відтак сільське населення Донецької області наприкінці 1932 р. становило 2,5 млн осіб. 17 листопада 1933 р., тобто фактично після голодомору, виникла Старобільська округа на базі 14 районів ⁹³.

Адміністративна територія не співпадала з територією голодомору в Донецькій області, яка обмежувалася переважно сільськими районами на відміну від центральних та північних районів України, де голод проник у дрібні міста. 10 березня 1933 р. Донецький облвідділ ДПУ повідомив обком партії про те, що голод набув "загрозуючих форм і розмірів", а протягом 27 лютого - 9 березня вони виявлені у селах 21 району з 23 в області ⁹⁴. В с. Шапарське Новопсковського району зафіксовано було випадки людоїдства, а там переважали українські селяни. В с. Целуйково, де з 1697 осіб мешкало напередодні колективізації 1691 українців,

протягом лютого 1933 р. щодня помирало декілька селян⁹⁵. Із 139 районів УСРР, у яких станом на 13 березня виявили факти голодомору, 29 припадало на Донецьку область⁹⁶. в с. Шапарське щодня помирало троє селян, 230 господарств колгоспників та одноосібників зовсім не мали "продуктів харчування", тому їли котів, собак, дохлятину. Якщо зважити на загальну кількість районів Донецької області, у яких виявлено було факти голоду і смерть, то територія голодомору охопила близько 2,5 млн селян.

Чернігівська область виникла на базі 29 районів Київської та 7 районів Харківської областей, населення яких потерпало від голоду. Молотівські хлібозаготівельні комісії, які розпочали руйнівну діяльність майже одночасно з утворенням області, поглибили голодову катастрофу в селах Чернігівщини. Партійно-радянське керівництво 20 районів намагалося уникнути непосильних хлібозаготівельних завдань. За їх невиконання 2 грудня 1932 р. 13 колгоспів, 38 сіл, 1646 одноосібних господарств було занесено на "чорну дошку", а з 73 сіл 8-ми районів вивезли промислові товари⁹⁷. За лютий місяць 6 тис. селян із 25 районів Чернігівщини виїдало у пошуку хліба та порятунку⁹⁸, залишаючи територію голодомору, яка охопила, судячи з архівних документів третину районів області, тобто близько 2,5 млн осіб. 19 березня 1933 р. секретар Прилуцького райкому КП(б)У інформував обком про "важкий продовольчий стан в районі, особливо по колгоспах, охоплює чим далі більшу кількість колгоспів"⁹⁹. 14 червня 1933 р. Наркомзем УСРР інформував про організацію громадського харчування в колгоспах. Виявилося, що в Чернігівській області колгоспи 11 районів забезпечені продуктами від 50 до 100%, на 30-50% - 11 районів, у 9 районах менше 30%, а 5 "не забезпечені зовсім"¹⁰⁰. В одних колгоспах видавали ложки, а в інших - миски, а необхідним посудом були забезпечені 40% колгоспів 18 районів¹⁰¹. Для голодних людей посуд від споживспілки не мав суттєвого значення. "Те, - зазначав секретар Чернігівського обкому КП(б)У П. Маркітан, - що ми маємо зараз в окремих областях, районах, селах: голод, смерть від голоду, навіть окремі випадки, коли поїдають людей, не кажу вже про те, що їдять худобу, що упала, - це ганьба"¹⁰². Він згадав с. Яблунівку Прилуцького району, де "люди голодують і мруть", а такі села на Чернігівщині, судячи із спогадів очевидців та книг загсів, були у кожному районі.

Сім областей та Молдавська АСРР перетворилися на зону суцільного голодомору, яка набирала потворних форм - масової смертності, людодства, трупоїдства, епідемії тифу. За даними секретно-політичного відділу ОДПУ, на 20 липня 1932 р. голодомор охопив 127 районів і "всю територію АМСРР", тобто третину УСРР з населенням 8,5 млн осіб сільської людності. За неповними джерелами інформації партійно-радянських органів, протягом першої половини 1932 р. від голоду потерпало 1,1 млн селян Київщини, 522 тис. селян Харківщини, 466 тис. селян Одеської, 427 тис. селян Дніпропетровської, 547 тис. селян Вінницької області та "всю" АМСРР - 1193 тис. осіб. Спираючись лише на ті райони, які в офіційних документах було названо "важкими", територія голодомору сягнула 3,5 млн голодуючих осіб з фактами масового голодування, яке в окремих селах становило 30-50%.

Протягом січня-липня 1933 р. територією голодомору стали усі області УСРР та райони МАСРР. Співставляючи названі в документах партійно-радянських

органів "важкі райони" з офіційними та архівними статистичними джерелами про "наявне" у них населення станом на січень 1932 р., встановлено його чисельність - 22,4 млн осіб. Вони виявилися на ізольованій території - в селах, сільських радах, колгоспах, радгоспах, потерпаючи від голоду. Масова смертність від голоду, яка стала тоді явищем звичним для українських селян, не реєструвалась належним чином. Смертність становила в окремих селах від 30 до 50% "наявного" населення, а траплялися випадки, коли села вимирали повністю, звільняючи територію для переселенців - колгоспників з Росії.

Жертвами голодомору стали українські селяни, які переважали в сільських районах УСРР, навіть у південних та східних областях, а в північних та центральних - однозначно, хоча від голоду страждали етнічні меншини, які компактно проживали тоді в Україні. Жертвами голоду виявилися не лише померлі, а також ті, які лежали пухлими, хворіли тифом, отруєннями, малярією. Смертність від голоду була масовою: значна категорія людей, особливо діти віком до одного року, помирали одразу, а також особи похилого віку. Певна група помирала від тифу - до 20% хворих. Решта гинула від різних хвороб.

Територію голодомору, долаючи кордони загорожувальних загонів та різні заборони, намагалися покинути дорослі, залишаючи у містах власних дітей, відтак зростала чергова хвиля дитячої безпритульності на вулицях міст. На 20 травня 1932 р. із 21 району "неорганізованим порядком" виїхало 116 тис. осіб, а 15 лютого лише 12 тис.¹⁰³ В окремих районах за хлібом виїхало до 50% населення. Відходники, тобто тимчасові працюючі на виробництві колгоспники та селяни, становили у 1932 р. 236 тис. осіб, а за даними Укрколгоспцентру весною 1932 р. "заробітчани" було 299 тис.¹⁰⁴

Матеріали перепису населення 1937 р., які свідчать про негативне сальдо природного руху населення в УСРР 1932-1933 рр., однак не висвітлюють адміністративно-територіальних меж голодомору. Із 525 районів УСРР лише у 85 наявне населення перевищувало дані перепису 1926 р., а в 93-х районів його чисельність становила менше 30%¹⁰⁵. В опублікованих матеріалах перепису Донецька та Дніпропетровська область навіть мали позитивний приріст, а кількісна динаміка населення в інших областях була далека від реального становища селян в Україні 1932-1933 років.

¹ Національний склад сільського населення України (за національною складовою господарств). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. Серія XVII. - X., 1927. - С. IV.

² Збірник законів та наказів робітничо-селянського уряду СРСР. - 1931. - №24. - Арт. 195.

³ Україна. Статистичний щорічник. - X., 1928. - С. 3.

- 4 Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. випуск 2. - Х., 1930. - С. 1.
- 5 Там само. - С. 5.
- 6 Національний склад сільського населення України (за національністю господарств)... - С. III.
- 7 Там само. - С. XX.
- 8 Там само. - С. VIII.
- 9 Там само. - С. XVIII-XIX.
- 10 ЗУ України. - 1932. - № 5. - Арт. 28.
- 11 ЦДАВО України. - Ф. 1. - Оп. 8. - Спр. 234. - Арк. 6.
- 12 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - К., 2007. - С. 200.
- 13 Там само.
- 14 Там само.
- 15 Національний склад сільського населення України (за національністю господарств)... - С. 224-225.
- 16 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 198.
- 17 ЦДАВО України. - Ф. 1. - Оп. 8. - Спр. 234. - Арк. 37.
- 18 Там само.
- 19 Національний склад сільського населення України... - С. 87.
- 20 ЦДАВО України. - Ф. 1. - Оп. 8. - Спр. 234. - Арк. 37.
- 21 Національний склад сільського населення України... - С. 135.
- 22 Там само. - С. 139.
- 23 Там само. - С. 84.
- 24 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 222.
- 25 Там само.
- 26 Там само.
- 27 ЗУ України. - 1932. - № 22-23. - Арт. 138-139.
- 28 ЗУ України. - 1932. - № 28. - Арт. 170-171.
- 29 Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Харківської області УСРР. - Х., 1933. - С. 6-8.
- 30 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 877.
- 31 Там само.
- 32 Там само.
- 33 Там само.
- 34 Там само.
- 35 Довідник з основних статистично-економічних показників... - С. 6.
- 36 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 878.
- 37 Там само.
- 38 Там само. - С. 879.
- 39 ЦДАВО України. - Ф. 1. - Оп. 8. - Спр. 234. - Арк. 7.
- 40 ЗУ України. - 1932. - № 28. - Арт. 170-171.
- 41 Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. - Х., 1933.
- 42 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 246.
- 43 Там само. - С. 250.
- 44 Там само. - С. 268.
- 45 Там само. - С. 251.
- 46 Там само. - С. 329.
- 47 Там само. - С. 687.

- 48 Національний склад сільського населення України... - С. 13.
49 Там само.
50 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 700.
51 Там само. - С. 712-713.
52 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 712-713; Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. - Х., 1933. - С. 6-8.
53 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 734-735.
54 Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області... - С. 7.
55 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 760.
56 Там само. - С. 872.
57 Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області... - С. 6-8.
58 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 872.
59 Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області... - С. 8.
60 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 872.
61 Шевченківщина. Статистичний щорічник. - Черкаси, 1928. - С. 2.
62 Там само. - С. 5.
63 Там само. - С. 7.
64 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 886.
65 Шевченківщина. Статистичний щорічник... - С. 7.
66 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 888.
67 Там само. - С. 887.
68 Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області. - Х., 1933. - С. 6-8.
69 ЦДАВО України. - Ф. 1. - Оп. 8. - Спр. 234. - Арк. 9-11.
70 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 213.
71 Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990. - С. 164.
72 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 157.
73 Там само. - С. 158.
74 Національний склад сільського населення України... - С. 22.
75 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 343.
76 Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків... - С. 385.
77 Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. Зб. документів і матеріалів. - Вінниця, 2007. - С. 365.
78 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 819.
79 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 845; Довідник з основних статистично-економічних показників... - С. 6-7.
80 Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків... - С. 188-189.
81 Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Одеської області УСРР. - Х., 1933. - С. 6-8.
82 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 806.
83 Довідник з основних статистично-економічних показників... - С. 6-8.
84 Голодомори в Україні: Одеська область. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Дослідження, спогади, документи. - Одеса, 2007. - 457 с.

- 85 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 725.
- 86 Там само. - С. 726.
- 87 Там само.
- 88 Там само. - С. 715, 759.
- 89 ЗУ України. - 1933. - № 34. - Арт. 436.
- 90 Національний склад сільського населення України... - С. 199-200.
- 91 ЦДАВО України. - Ф. 1. - Оп. 8. - Спр. 234. - Арк. 6.
- 92 Там само. - Арк. 7.
- 93 ЗУ України. - 1933. - № 51. - Арт. 662.
- 94 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали... - С. 756.
- 95 Там само.
- 96 Там само.
- 97 Там само. - С. 435, 438.
- 98 Там само. - С. 708.
- 99 Там само. - С. 785.
- 100 Там само. - С. 884.
- 101 Там само. - С. 885.
- 102 Там само. - С. 899.
- 103 Там само. - С. 258.
- 104 ЦДАВО України. - Ф. 559. - Оп. 1. - Спр. 2159. - Арк. 7-69.
- 105 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7163. - Арк. 14-20; Всесоюзная перепись населения 1937 год. Общие итоги. - М., 2007. - С. 32.